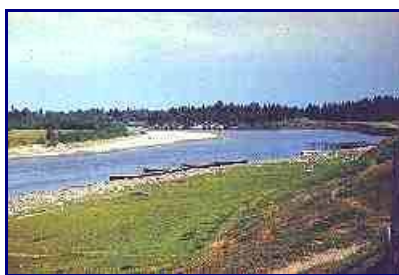

Väike mos'-naine.⁽¹⁾ Ühe (muinas)jutu lugu

Aado Lintrop

*Selle jõe kaldal asub Sukõrja küla.
Foto A. Lintrop 1977.*

1979. aasta suvel lindistasin Mansimaa loodenurgas Sukõrja külas viibides hulga muinasjutte ja laule. Kuna mul polnud tollal mingeid tekstide (eriti võõrkeelsete) litereerimise kogemusi, palusin Leningradi Pedagoogilise Instituudi üliõpilasel Klavdia Sainahhova, kes parajasti kodukülas viibis, paar huvitavat juttu lindilt maha kirjutada, et saaksin neid hiljem tõlkida. Panin tähele, et tekste litereerides küsitles Klava sageli oma ema (üks muinasjutt oligi Praskovia Sainahhova jutustatud). Ka kurtis ta teise esitaja (Maria Albina) halva keelekasutuse üle ja teatas, et tema jutustatud lool puuduvad algus ja lõpp. Need lisas ta ema

näpunäidete kohaselt. Minu vastuväiteist hoolimata kohendas Klava ka Maria Albina teksti, silus lauseid ja asendas russitsismid mansikeelsete sõnadega. Tulemuseks oli jutt, mille kodus küll ära tõlkida suutsin, kuid mis lindile jäädvustatust märkimisväärselt erines. Järgnevalt toon võrdluseks katkendid originaalist ja Klavdia Sainahhova litereeringust. Suuremad erinevused on tähistatud püstise allajoonitud kirjaga. Maria Albina rääkis nii (lindil jutu algus puudub):

*Maria Albina.
Foto A. Lintrop 1979.*

... *aps'iteteent ooleg. Toh oolimatēn aps'ite toh voorta jaali - ohhotniki ta jalaas. Uvs'ite jun ooli. Akvmateertõn ooli - aps'ite johtõn kastõl puut vaarunkve eeri. Tav matõr junti - jomas vaarnut vaari, n'ohs vaarnut, ui vaarnut vaari, uuri. Aps'ite johtõn pora jemtõs, kolkann vaagli, punksovanõl noh tagmatave, noh tagmatave, titti laavi: "Luur!" Noh tagmatave, ta hanaas'li. Jonghotaalt jool taarmatave. Jool taarmatave, puute naal vaagtagatite, noh man s'i puuti, pag aalmite - n'aar. Aps'ite johti (ohhotnik uzhe), sunsat'i - puute siirõi. Nematõr at laavi. Hoolitanõg jemti, os mini. Os akvtõh, hote-jaarti (hote-n'aarti?) puute matrõg, hotes vaarõn tuvle s'altat'i ta punksovanõl noh tagmatave - "Luur!" Kolalan tagmatave, hanaas'li numõn. Os ta nomsi - aps'i tõgõjen johtõ. Taarmatave jool, jool taarmatave tuv, os puute mol'amtahim vaari tagate, n'ovl puut paitim vaaglui da os n'aar. Aps'i os nematõr at laavi. Hurmit hootal jemti, os mini, os ohhotnika ta jalaas, jun at ooli aps'i. Os aps'ite johtõn kastõl vaarnut tane vaj vaari, man' tamle n'ohõs jemtõs vaari, jotõl salset vaari. Os ta kol kan kos vaaglui si, os ta tagmatave. "Luur," numõn ta hanas'li. Aps'iten teeg..., aps'i ta johti an' tenkve teeg, aps'ite laavõglai: "Uuvs'ikve, puutn ti manrõg n'aare hurmit hootale tai n'aar?"*

Helinäide M. Albina esitusest 523 kb .au

Klavdia Sainahhova kirjutas nõnda:

Oolsõg-hulsõg man' mos'nee jagpõgeent (jorn kolt oolsõg). Aps'itetent ooleg. Aps'i voorta jaali - voorajanhumõg. Uvsv'ite juun ooli. Aps'ite johtõn kastõl puut vaarunkve eeri. Tav matõr junti, jomas vaarnut vaari, n'ohs vaarnut vaari, ui vaarnut vaari. Aps'ite johtõn pora johtõs, punksovanõl noh tagatave, toh laavi: "Luur!" Noh tagmatave, ta hanas'li, tuv, jol tarmatave. Puute nalv tagatite. Pag almite - n'aar. Aps'ite johtõs. Aps'ite nematõr at laavi. Hoolitanõg jemti, os mini. Os akvtõh, jol vaagli, os noh tagmatave os laavi: "Luur!" Kolalan tagmatave, hanas'li. Os ta nomsi, aps'i ta juuv. Os ta tarmatave, mol'amtahim puute tagatite. N'ovl' peeti. Puute os n'aar. Aps'ite nematõr at laavi. An' hurmit hootalõg jemti. Aps'i os ta jaalasi, juun at ooli. Aps'itet jaalne sis tav njõhs varnut vaari. Os kol kannõn vaagli, os ta tagatave. "Luur" - numõn ta hanas'li. Aps'i an' teg tenkve patsõg. Ta laavi: "Uuvs'ikve, puutn manrõg n'aar, hurmit hootale ti?"

Kahe variandi põhjal tehtud tõlge on järgmine (tärn tähistab kohta, kus lõpeb lindile räägitud jutt):

Vanad majad Sukõrja külas.
Foto A. Lintrop 1977.

Elas-oli väike *mos'*-naine koos oma noorema vennaga. (Nad elasid püstkojas.) Nõnda koos elades käis vend metsas jahil, ta oli jahimees. Õde oli kodus. Venna kojutuleku ajaks oli vaja süüa teha. Ta õmbles midagi - tegi häid asju, tegi soblist asju, tegi nahast asju, ootas. Venna kojutuleku aeg jõudis kätte, õde tuli kotta, seal riputati ta juukseidpidi üles. Keegi ütles: "Luur!" Ta riputati üles, ta rippus, pärast lasti alla. Lasti alla, ta pani paja tulele. Kui ta paja ära võttis, oli toit veel toores. Vend tuli koju, proovis - toit on toores. Ei öelnud midagi. Järgmisel päeval läks jälle metsa. Nagu eelmisel korral - õde jäi taas katla ülespanemisega hiljaks, tuli pärast sisse seda tegema ja riputati

juukseidpidi üles. Riputati kojakatuse alla. Ta rippus üleval ja mõtles - vend jõuab kohe koju. Pärast lasti alla, kiirustades pani ta katla tulele. Kui ta liha keemast võttis, oli toit jälle toores. Jälle vend ei öelnud midagi. Kolmas päev jõudis kätte, vend läks jälle jahile, koju ei jäänud. Õde õmbles venna äraoleku ajal jälle nahast ja soblist asju, tegi jalanõusid. Jälle - nii nagu kojapõrandale astus, riputatati ta üles. "Luur," ja üleval ta rippus. Vend tuli koju, hakkas sööma, ütles: "Õe, miks on toit juba kolmandat päeva toores?"

"Ei saa kotta astuda. Kui põrandale astuma hakkad, riputatakse mind juukseidpidi üles. Kui ringi vaatan, ei näe ma kedagi."

Siis ütles vend: "Homme peidan ennast ära."

Peitiski. Mõõga pani valmis, tegi teravaks ja peitis ennast ära. Nägi - koja katuselt paistab käsi. Vend raius kätt, käsi kukkus. See, kes seal oli, jättis käe maha, ise aga kadus. Õel oli nüüd käsi, kellukesega käsi.

Vend ütles õele: "Sa pane see käsi ära, pane kotti, ära seda väljas hoi. Kui see välja jääb, märkab ta mind kindlasti. See käsi leiab meid üles ja tapab."

Vend jälle läks iga päev metsa. Ükskord, kui ta jälle metsas oli, vaatas kotta väike naine. Ütles: "Anna mu venna käsi siia, vend sureb."

Väike *mos'*-naine vastas: "Sa astu kotta."

Naine ei sisenenud vaid viipas õue.

"Astu kotta. Kas ma pean sulle käe uksest välja ulatama?"

Naine astus kotta. Pärast võttis vend ta kinni. Võttis ta endale naiseks. Talve elasid, suve elasid, naisel sündis poeg. Naine õpetas last. Mees ei kartnud naist. Kas naise vend oli elus või surnud, pole tähtis. Laps sai roomamisealiseks. Ühel päeval õpetas ema teda: "Sa palu tädilt kätt, ütle - meie onu kellukesega käsi anna siia, anna siia, ma mängin." Ise läks hagu korjama (valetas, ei läinud, ennast koja taha ära peitis). Nüüd laps nutab: "Meie onu kellukesega käsi anna siia, anna siia!"

Naine mõtles - anda või mitte anda. Andis viimaks käe lapsele. Ema tormas kotta, haaras lapse koos käega sülle ja kadus.

Mos'-naine ootab venda koju. Näeb - vend juba paistab jõe teiselt kaldalt, tuleb koju. Koer on ka kõrval. Juba läks pimedaks, aga venda pole ikka veel kodus. Järgmine päev jõudis kätte, vend ikka seisab samas paigas. Ta läks sinna. Käsi oli sinna ilmunud. Vend oli noolega läbi lastud, tapetud ja sealsamas kiviks muutunud (oli nagu mälestussammas). Käsi oli sinna tulnud. Kellukesega Käsi. Ta oli juba ellu ärganud. Nüüd elab ta õnnelikult. Ongi mu muinasjutt räägitud.*

Väike *mos'*-mees kasvas suureks, päris isa kohta: "Kus mu isa on?"

"Isa on tädi pool kiviks tardunud," vastas ema.

Poeg ütles: "Läheme sinna, kus isa on, ma tahan vaadata."

Päikeseloojang Sukõrja külas.
Foto A. Lintrop 1977.

Jõudsid sinna. Tõesti - mees seisab. Aga miks on ta noolega tapetud, nool ikka veel seljas püsti? Poeg tõmbas noole välja, lasi ema pihta. Ema suri, poeg läks tädi juurde. Küsis tädilt: "Kes mu isa tappis?"

Tädi kallistas ja suudles. Tädi ütles: "Sinu isa tappis Kellukesega Käsi."

Tädi küsis: "Kus su ema on?"

"Tapsin ema ära. Ja kes mind tapab?"

"Sind ei tapa keegi. Minu tapab Kellukesega Käsi, aga sina jääd ellu."

RKM, Mgn. II 3220 (4) + K. Sainahhova litereering.

Andsin linnid arhiivi, kuid lugu kummalisest kellukesega käest jäi mind painama. Kes oli Kellukesega Käsi? Tean, et mansi juttudes esineb kangelane sageli mingi iseloomuliku omaduse või tunnuse kujul, mis peab kultuurigrupi siseselt edastama piisavalt informatsiooni ta identifitseerimiseks. Näiteks kogusin samal 1979. aastal jutu, mille peategelaseks olid Kopsud - *hopsi*. Mulle seletati, et nende all tuleb mõista kõhna päikese käes higistavat inimest. Kellukesega käe kohta aga ei osatud või ei tahetud midagi öelda. Éva Schmidt arvates kasutasid obiugrilased eepilistes lauludes kangelaste tabuliste nimede asemel mitmesuguseid eufemisme, nagu kaks/kolm vibu ja nooltega meest, kaks/kolm metshane lasknud meest, mida sageli pole võimalik identifitseerida (Schmidt 1989: 201). Karupeietelgi kandsid haldjad, kelle laule esitati, sageli sarnaseid nimesid - *saat n'alup hum* (seitsme noolega mees), *kit vil'tup japõl* (kahe näoga haldjas - Tshernetsov 19 74: 292, 302), *sornõ kal'sa horasõn ai nai* (kuldse käbilinnu kujuline väike haldjatar), *juur kashtõ hu* (vastaseid otsiv mees - Steinitz 1939: 370, 416). Lugu tõlkides kujunes minus algul veendumus, et asi kujutab kahe eri grupi vahelisi suhteid. Kodus istuv ja sooblinahast häid asju õmblev *mos'*-fraatriasse kuuluv õde ootab kosilast. Tuleb inimene, keda sümboliseerib kellukesega käsi, annab mõista, et õel on aeg lõpetada venna eest hoolitsemine. Vend aga ei taha õest loobuda, peidab ennast ära ja raiub kosilasel käe otsast. Järgneb kättemaks kellukesega käe või ta hõimlaste poolt. Sündmuste ahela käivitab tavaõigust rikkunud vend.

Kummalisel kombel saab teine samal ajal ja samas külas lindistatud jutt alguse vastupidisest situatsioonist - noorem vend, kes pärast vanemate surma perekonnapea kohuseid täidab, püüab õde kiiremini mehele minema sundida. Nimelt kohtab ta ühel metsaskäigul kuningalinnast pärit ilusat ja rikast meest (kuningapoega), kellele oma õde kiidab. Mees käsib õe linna tuua, ütleb: "Kui meeldib, kosin ta ära." Vend läheb koju ja ütleb õele: "Õde, ma panen su mehele." Õde, keda vanemad enne surma on manitsenud venna sõna kuulama, ei taha mehele minna, sellepärast vastab: "Kui vanemate ukسلävi ära kulub, alles siis lähen mehele." Sel ajal, kui õde väljas jalutas, nühhis vend lävepakku viiliga ja vestis noaga, et see kiiremini kuluks. "Õde, see on kulunud, kas nüüd lähed?" Õde aga esitab uue tingimuse: "Siis, kui vanemate antud kleit katki rebeneb, alles siis lähen mehele." Kui õde on kleidi magama minnes seljast võtnud, rebib vend seda, tõmbab lõhki. "Kas nüüd lähed?" küsib ta õe käest. "Ema ja isa käskisid mul su sõna kuulata," vastab õde, "nüüd lähen." Teel linna kohtavad nad väikese näo ja suure ninaga naist (*por*-naist?), kes pettusega saavutab selle, et õde muutub mustaks pardiks ja hüppab vette, mispeale vend on sunnitud võõrale naisele õe rõivad selga panema ja ta linna viima. Kuigi loo lõpp on õnnelik ja õde-venda kohtuvad taas, peab üks neist enne kaua pardina meres ujuma, teine aga valitseja tallides rasket tööd tegema. (RKM, Mgn. I I 3220 (6) Praskovja Sainahhova.) Ühes "*Mos'*-naise ja *por*-naise" rühma kuulavas muinasjutus esineb situatsioon, kus ilusat ja rikast *mos'*-naist soovib endale naiseks üliku poeg, *por*-naine aga, kes elab metsas ja on halvasti rõivastatud, tahab sama ülikupoega endale (Sokolova 1987: 119). Võib-olla on ka mustaks pardiks muutunud õde *mos'*-naine. Algab ju muinasjutt sõnadega "Elasid-olid suures-laias metsas mees ja naine. Nad olid väga rikkad. Neil oli üks tütar ja üks poeg." (RKM, Mgn II 3220 (6).) Rikast ja nägusat tüdrukut viiakse "taeva/jumala linna, kuninga linna" (tavaline kinnisväljend mansi muinasjuttudes, vrd. kasvõi Rombandejeva 1979: 25 - *nooh kvaalmeet: hoon uus t'ee põl hoon uus, toorm uus t'ee põl toorm uus* - 'üles ärkab: kuninga linn nagu kuninga linn,

taevane linn nagu taevane linn' või Muinasjutud 1991: 8,10) ülikupojale mehele, metsas elav inetu naine sokutab ennast kavalusega ta asemele. Jutus öeldakse otse, et suure ninaga naine on metsast pärit: *hun'ti puvluptuluv - paankõg, voort janõgmas* (kas peseme ta puhtaks - ta on porine, metsas kasvanud). Sel juhul on selleski loos tegemist kahe fraatria vaheliste suhetega.

Maailma rahvaste folklooris on üsnagi tavaline, et muinasjutu või muistendi sündmused keerlevad naisevõtu või mehelemineku ümber, viies kangelase sageli kas kaugetele maadele või üleloomulikku maailma. Võime neist leida kütikultuuride eksogaamselt seotud väikeste sugukondade maailmatunnetust, kus kesksel kohal olid mitmesugused naisevõtuga seotud probleemid. Sõltus ju edukast kosjaskäigust sageli sugukonna saatust (vt. kasvõi nivhi kirjaniku Vladimir Sangi perekonnapärimusel põhinevat romaani "Zhenitba Kevongov" - Sangi 1975).

Kuid tihti pole kosjateele asunud jutukangelane surelik inimene, vaid hoopis üleloomulik olend. Sel juhul toimub jutu tegevus müütilisel loomisajastul ning mõjutab mingil viisil tulevast maailmakorda. Näiteks külastab eelmisel sajandil üleskirjutatud mansi loomismuistendi kangelane *Tari-pes'-nimala-s'av* Vetevürsti, Kuuvanameest, Päikesenaist ja teisi üleloomulikke olendeid, võitleb mõnega neist, mõne aga kavaldab üle, saades endale naisteks võidetud vastaste naised ja tütreid. Lõpuks jõuab ta koos kuue naisega õnnelikult tagasi vanemate juurde. Need võtavad poja pidusöögiga vastu. Peo ajal ütleb ema: "Saagu inimene nüüdsest olema endises maailmas, saagu inimene olema praeguses maailmas, saagu kõikjal olema naiste paigad ja meeste paigad, mida asustagu palju vaesetes kasukates naised ja palju vaesetes kasukates mehi. Ning hakaku nad sulle ohvriks tooma põdrapulle ja põdralehmi!" Järgmisel hommikul ütleb ema: "Sa, pojake, jääd nüüd siia, alumisse taevasse, meie aga läheme ülemisse taevasse. Alumises taevas saab sinust mees, kes kaitseb maailma - *Mir-susne-hum* (2), sinu isa saab ülemises taevas kõrgeimaks jumalaks - *Numi-Toorumiks*, minust aga saab *Kaltesh*." (Shestalova-Fidorovitsh 1992: 22-23). Lugu meenutab paapuute muistendeid müütilisel loomisajal tegutsevatest *dema*-jumalustest, kes omavahel suheldes ja üksteist tappes panevad aluse eri suguharudele, kultuurtaimedele, koduloomadele ja hilisemale maailmakorrale.

Kellukesega käe osas andis mõtetele uue suuna 1991. aastal handi karupeietel nähtu. Viimase peieöö pühade laulude esitamise ajal saatis lauljat mees, kellel olid mõlema randme külge seotud kellukesed. Laulu ajal seisis ta esineja selja taga, pärast laulu lõppu aga tantsis rütmiliselt käsi raputades. Võib-olla peab muinasjutu kellukesega käsi viitama selle omaniku erilisele seotusele karupeietega? Sel juhul võiks see olla ehk hõimukuuluvuse märgiks - karu kui tootemloom seostati ju eriti

Kaku kostüüm, nii nagu seda nägi Tshernetsov Tak-jaak pauli küla karupeietel. (Tshernetsov 1974: 304.)

por-fraatriaga, samuti nagu kogu karupeiete traditsioongi (vt. kasvõi "Great Bear" lk.126 või Sokolova 1987: 118-119).

Sel juhul tapaks *mos'*-mees *por*-mehe. Ent *mos'*-naise kosilaseks võis duaalse (friaalse) eksogaamia põhimõtte kohaselt olla vaid *por*-mees. Järelikult sooritas *mos'*- mees kuriteo, mille kaasosaliseks või peasüüdlaseks oli ta õde (kes ei kohelnud kosilast õigesti) ning karistus on igati ära teenitud. Või peab kellukesega käsi mõista andma seda, et käe omanik kuulub üleloomulike olendite hulka? Keda ta sel juhul võiks tähistada?

Mansimaal on üpris levinud muinasjuturühmaks lood väikesest

Nii esitati karupeietel Juilskis viimaseid haldjate laule. Kolmandal mehel on randmete külge seotud kellukesed. Foto A. Lintrop 1991.

mos'-naisest ja kakust. Üks neist on avaldatud ka saja rahva lugude sarjas ilmunud mansi muinasjuttude raamatus (Mansi muinasjutud: 3-9). Selles kiusab kakk, kes tahab naise majja elama pääseda, tuult, tormi ja lumesadu esile kutsudes väikest *mos'*-naist seni, kuni too viimaks võtabki kaku enda juurde elama. Sokolova järgi kuulub kakk *por*-fraatria tootemiloomade hulka (Sokolova 1987: 119). Tshernetsovi andmetel oli kakk Hal'-pauli küla tootem (Tshernetsov 1987: 151, 185, 191). Kakul on osa täita ka karupeietel. Seal laulab ta sellest, kuidas ta seitset väikest *mos'*-naist kosis (Tshernetsov 1987: 104). Oma päevikus kirjutab Tshernetsov: "K(irill) Sampiltalov laulis kaku laulu - *jipõg eerõg*. Ta ei laulnud seda lõpuni, ütles, et kui see lõpuni laulda, hakkab lund sadama ja matab kinni tee Ivdelisse. Laulus on juttu sellest, kuidas kakk seitsme *mos'*-naise maja lume alla matab. Kui jahihooajal pole ammu lund olnud, karjub kütt õhtul kaku hüüdu jäljendades valjusti: "Puhhuu-puhhuu!" Sellega kutsub ta lumesadu esile." (ibid: 191.) Ühe loo väikesest *mos'*-naisest ja kakust lindistasin Sukõrja külas 1979. aastal. Väike *mos'*-naine kohtab üksi metsas käies kakku, kes tahab, et naine talle laulaks. Naine laulabki kakule. Esimene laul ei meeldi kakule, teine samuti. Aga kolmas laul on talle meelt mööda, ta viib *mos'*-naise endaga kaasa ja võtab naiseks. Ent naisele ei meeldi kaku juures ning ta otsustab kaku tappa. Ta paneb pudru sisse nõela, kakk sööb selle ära ja sureb. Kaku sugulased, kes kahtlustavad naist oma mehe tapmises, arutavad asja ja leiavad, et naist ei tohi karistada, kuna kakk oli ise süüdi, sest tõi inimnaise kakurahva sekka elama. Nii lasti väike *mos'*-naine koju tagasi. (RKM, Mgn II 3221 (9) Pjotr Sainahhov.)

Kiimaline kakk võib muinasjuttudes sümboliseerida *por*-meest. Sel juhul puudutaks ka väikese *mos'*-naise ja kaku juturühm fraatriatevahelisi suhteid, ühtaegu aga viitaks tagasi müütilisele loomisajale, kus kaku ja *mos'*-naise kooselust saab alguse üks *por*-fraatria osa. Obiugrilaste seas üldiselt tuntud muistendi kohaselt on kogu *por*-fraatria teke aga seotud *mos'*-naise ja karuga (vt. Sokolova 1987: 119, Schmidt 1989: 195). Karupeielauludes nimetab karu oma emaks *mos'*-naist:

*ühel pool oleva käpakese
mos'-naise, mu ema õmmeldud
kümnetükilise kirju lina kombel
alla laotasin,
teise poole käpakese
mos'-naise, mu ema õmmeldud
kaelast lõigatud karusnahkse teki kombel
ülle tõmbasin.
(Kannisto 1958: 153)*

Sõgva mansidelt pärit variandi kohaselt muutub karuks üksi elava *mos'*-naise poeg, keda ema ei luba kodust kaugemale mängima minna. Poiss ei kuula sõna ja ühel hetkel põgenevad kõik külalapsed ta eest, karjades: "*Mos'*-naise poeg tuleb!" Karuks muutunud poiss ründab ema ja läheb ta keelust hoolimata metsa (Schmidt 1989: 195). Kuigi muistendis poisi isa ei mainita, sai Tshernetsovi arvates selleks olla vaid *por*-mees (Tshernetsov 1974: 288). Éva Schmidt peab tõenäolisemaks, et isaks oli metsahiid *menk* (Schmidt 1989: 195).

Kuidas on see kõik seotud meie muinasjutuga? Kõigepealt muidugi väikese *mos'*-naise kaudu. Kannab ju üks *por*-fraatria päritolu seletav muistenditüüp jutustajate antud pealkirja "*Väike mos'*-naine". Üks selle variante on järgmine: "Elasid kahekesi õde-venda. Vend ütles, et niimoodi edasi elada on halb. Ta läks teise kohta elama ja tegi endale seedrist naise. Õde läks venda otsima. Leidis üles. Sel ajal, kui venda kodus polnud, raius ta seedripuise naise kirvega pilbasteks, pilpad aga mattis laastuhunnikusse. Ise pani puunaise rõivad selga ja heitis ta asemele. Elas siis vennaga. Varsti sündis neil poeg. Kord kuulis poiss häält, mis ütles: "Su ema tappis mind ära ja mattis laastuhunnikusse." Poiss rääkis kuuldust isale. Mees sai kõigest teada, vihastas ja tappis nii õe kui ka poja. Tuli kevad, õe, väikese *mos'*-naise verest tärkas taim nimega *porõg* (siberi karuputk -

Heracleum Sibirica). Emakaru läks mööda ja sõi putke ära. Omal ajal sünnitas ta kaks karupoega ja tüdruklaste, esimese *por*-naise. Kord ütles karu tütrele: "Homme tulevad inimesed, tapavad mind ja su venna ning õe, aga sinu võtavad kaasa. Kui inimesed mu liha keedavad, vaata, et sa seda ei söö. Öösel aga tule maja taha." Kõik juhtuski nii, nagu emakaru oli rääkinud. Öösel kohtas tüdruk maja taga oma ema, kes kolme öö vältel õpetas, kuidas tal tuleb käituda ning mida peab tegema karu liha ja luudega. Viimasel ööl jättis ema tütrega hüvasti ja läks teed mööda minema. Minnes tõusis ta pikkamisi taevasse (muutus Väikese Vankri tähtkujuks). Tema tütrest said alguse kõik *por*-inimesed." (Tshernetsov 1968: 108-10 9.) Teise variandi kohaselt saab *por*-fraatria alguse taassündinud *mos'*-naise ja võõra jahimehe (*uusõn ootõr-ooika* 'Linna Valitseja-Taadi' (3) poja) abielust (Schmidt 1989: 2 03).

Muuseas algab üks handi muistend, mis samuti karuga seotud, üsna meie muinasjutu sarnaselt: "Elasid-õde venda. Oma vanemaid nad ei mäletanud, üksi kasvasid taigas. Õde tegi kodus süüa, aga vend küttis loomi. Jahipidamise aeg jõudis kätte, vend asutas metsa minema. Õpetas õde: "Kui külalised tulevad, võta nad hästi vastu. Tuleb võõtorav, anna talle süüa, tuleb harakas, toida teda." Aga tuli emakaru, õde ehmus ja viskas talle kuuma tuhka näkku. Õhtul ootas õde venda, aga see ei tulnud ega tulnud. Õde elas varakevadeni üksi, siis läks venda otsima. Teel kohtas ta konna, kes pärast imekenaks neiuks muutus ning tasuks hea kohtlemise eest õele peigmehe juhatas. Pärast pulmi asus õde koos mehega venda otsima. Kord nägid nad jõeäärse seedri otsas istuvaid ja käbisid söövaid karupoegi, kes omavahel vaidlesid: Mina annan oma käbid tädile." - "Aga mina annan enda omad onule!" Karupojad jooksid jõe äärde ja muutusid inimlasteks, juhatasid õe ja õemehe oma koju, ütlesid: "Tädi, ema vihastas hirmsasti, kui kuulis, et tuled. Isa ei vihastanud, ootab kodus, aga ema muutus karuks. Aga sa ära karda, astu ligi. Kummarda teda ja kingi talle, mis sul on." Õde tegi õpetuse kohaselt, kummardas karu ees ja kattis ta siidriidega. Emakaru muutus naiseks, kellel üks üks põsk põlenud. Nad leppisid ära. (Muinasjutud 1991: 23-26.)

Vanzevati haldjas.
(Tshernetsov 1974: 292.)

Kes on siiski Kellukesega Käsi? Selle kasuks, et ta on üleloomulikku päritolu, räägivad paljud teated, kus kelluke on seotud surnu või üleloomuliku olendiga. Eesti keeles ilmunud totemistliku alatooniga muinasjutus "Patsidega varesetüdruk" iseloomustatakse varese-ema tüdarta tumedas kasukas patsilise tüdrukuna, kellel helmed kõrvus ja kellukesed varrukail (Mansi muinasjutud: 26). Karjalainen märgib ära, et sageli rippus obiugrilaste pühapaigas mõne puu küljes vaskkelluke. Põhja-handid sidusid sellise kellukese sageli hauamaja põikpuu külge (Karjalainen 1918: 232). Tshernetsov kirjutab oma päevikus, kuidas Pjotr Sampiltalovi nimeline Janõ-pauli küla mansi sai talt seitse kellukest *jalping*-nimeliste haldjanukkude jaoks. *Jalping*-nukud olevat need nukud, mida hoiti *Mir-susne-humi*, *Topal ooika*, *Kaltash-s'ani* ja *Kul'-ootõri* laegastes (Tshernetsov 1987: 160). Sõna ise tähendab 'püha'. Tshernetsovi karupeiete-alasele artiklile lisatud jooniste hulgas on vaid üks "kellukesega käsi" - Vanzevati haldjas (Tshernetsov 1974: 292). Éva Schmidt paigutab Vanzevati küla lähedale Haiguste Isanda ja Allilma Valitseja elupaigad (Schmidt 1989: 223). Äkki võib kellukeses kuulda kirikukellade kauget kuminat? Siis võiks salapärase tundmatu kellukesehäälses jutus kõlada hoiatus. Ja see, mille eest *mos'*-naist hoiatati, võis olla verepilastus. Tõsteti ta ju lae alla iga kord, kui ta kotta tuli ja vennale süüa keeta tahtis. Midagi pidi õe ja venna suhetes valesti olema, muidu poleks söögitegemine kedagi häirida tohtinud. Tuletame meelde Tshernetsovi poolt kogutud jutuvarianti, mis algab tõdemusega, et nõnda (õde-venda kahekesi) edasi elada ei saa. Intsest pole teab mis haruldane jutumotiiv, ühel või teisel kujul esineb see paljude rahvaste folklooris.

Muidugi võis Kellukesega Käsi olla ka mõne teise haldja nimeks. Kellukestega look või rõivaste

külge seotud kelluke iseloomustasid mansi karupeietel lisaks Vanzevati haldjale ka selliseid haldjaid nagu *jat uusõng ooika/jat vosh ooik* (Jat-linna Taat), *otõr luuv urne hum* (Isand Hobuseid Karjatav Mees), *menkv aagi jiggõgõg* (Menkvitüdruku Kaks Õekest) *otõr/mastõr* (Tshernetsov 1987: 21 8, 234, 246, 249). Kui metshiu (*menkvi*) õed välja arvata, seostuvad ülejäänud nimed *uusõn ootõr-ooika* - Linna Valitseja-taadi ja *jalp-uus-ooika* - Püha Linna Taadiga. Esimene neist võib tähistada mitmeid piirkondlike haldjaid ehk nn. linnade valitsejaid, kuid teda on ka Püha Linna Taadiks nimetatud (4), teine on aga obiugrilaste seas üldiselt austatud jumalus. *Jalp uus ooika* elupaik Püha Linn on jõudnud isegi kõigile arvestatavamatele maakaartidele komikeelse nimekujuga Vezhakarõ. Tema antropomorfseks esinemiskujuks on relvis sõdalane, zoomorfseks aga karu. Sellest tuleneb ka üks tema nimesid - Kүүneline Valitseja (Schmidt 1989: 212-215). Steinitzi poolt avaldatud handi karupeielaulude hulgas on ka Püha Linna Taadi laul, mis algab nii:

*Oma seitsmendas taevas roovlati ja unkaga majas elava helge isa poolt
olen alla lastud
raudse loogaga hällis,
olen alla lastud
vaskse loogaga hällis,
raudketi kallis otsas,
vaskketi kallis otsas
olen alla lastud
mina, Sooloomakүүneline Valitseja,
Metsloomakүүneline Valitseja...
(Steinitz 1939: 384-385.)*

Karupeietel on teda esitatud valges kitlis mehena, kellel on rätt kaelas ja kummaski käes nool. Nool on pistetud ka läbi ta peakatte kuklaosa (Tshernetsov 1974: 314). Või on Kellukesega Käsi Linna Valitseja poeg? Viimase oletuse kasuks kõneleb üks "Väikese *mos'*-naise" variant, kus *mos'*-mehe (venna) esimeseks kaasaks on seedrist naise asemel Linna Valitseja noorim tütar, kelle *mos'*-naine (õde) kavaluse abil hävitab, et vennaga verepilastuslikku abiellu heita (Schmidt 1989: 203). Meie jutus esinev Kellukesega Käe õde, kellest saab *mos'*-mehe naine, võiks sel juhul olla seesama Linna Valitseja tütar. Situatsioon aga on vastupidine - intsesti ärahoidmiseks (või lõpetamiseks?) ilmub Kellukesega Käsi (Linna Isanda poeg), kes püüab õde takistada (riputab ta juukseidpidi lakke). Pärast seda, kui *mos'*-mees tal käe otsast raiub, astub mängu ta õde (Linna Valitseja tütar), kel õnnestubki verepilastust vältida või see lõpetada. Kuid käe varastamisega põhjustab ta oma abikaasa surma, mille eest maksab kätte nende poeg. *Mos'*-naist ootab kättemaks reetmise eest. Aga kes on *mos'*-mehe ja Linna Valitseja tütre poeg, kel on üksi määratud elama jääda? Loomisaegadel sünnivad üleloomuliku olendi ja inimese abielust hilisema maailma inimeste, loomade ja taimede esivanemad. Kelle esivanem on elama jääv laps?

*Püha Linna Taat.
(Tshernetsov 1974: 314.)*

Et ühe jutu põhjal liiga julgeid järeldusi teha ei saa, selles veendusin veel kord, kui leidsin Kannisto "Wogulische Volksdichtungi" kolmandast köitest meie muinasjutu teisendi, mis on üles kirjutatud 1905. aastal Konda-äärsete manside juures. Siin see on:

Elas naise vennapoeg koos oma tädikeseaga. Kõik, mis ta küttis, sai kätte, kõik loomad leidis üles, püüdis kinni ja pani aita. Kui ta hakkas puude otsa ja rohu peale lõkse panema minema, ütles ta oma nooremale õele: "Minu poolt lehtede ajal tapetud isapõdra pea pane katlasse." Vend läks ära, õde pani selle katlasse keema. Vaevalt sai katel keema hakata, kui suitsuaugus hakkas miski helisema

ning ta riputati seitset süllapikkust patsi pidi üles. Nii rippus ta kas pikka või lühikest aega, aga kui ta alla lasti, oli katlas vaid natuke vett näha. Kõik oli ära söödud. Ta jooksis aita, tõi lehtede ajal tapetud isapõdra pea sisse ja pani katlasse. Nüüd sai katel vaevalt keema hakata, kui vend tuli. "Kas toit on valmis?" - "See on su äraminekust saadik keenud, miks ta siis valmis pole!" Nad istusid sööma, aga liha oli kõva. "See on su äraminekust saadik keenud, kuidas ta pole siis pehmeks saanud?" Nad heitsid magama. Nad tõusid üles.

Vend hakkas puude otsa ja rohu peale lõkse panema minema, ütles: "Minu poolt lehtede ajal tapetud isapõdra pea pane katlasse." Vend läks ära, õde pani lehtede ajal tapetud isapõdra pea katlasse keema. Vaevalt sai katel keema hakata, kui suitsuaugus hakkas miski helisema. Kas rippus ta pikka või lühikest aega, aga kui ta alla lasti, oli katlas vaid natuke vett näha. Ta läks kiiresti välja, tõi lehtede ajal tapetud põhjapõdra pea ja pani selle katlasse. Katel hakkas keema. Vend tuli ja küsis: "Kas toit on valmis?" - "See on su äraminekust saadik keenud." Ta ammutas liha välja ja nad istusid sööma. Vend ütles: "Kuidas on liha kõva?" - "See on su äraminekust saadik keenud." - "Kui see on mu äraminekust saadik keenud, miks ta siis veel pehme pole?" - "Ma pidin seda kaks korda tegema," ütles õde. Vend küsis: "Mida?" Ta ütles: "Katel hakkas keema, mind riputati seitset süllapikkust patsi pidi üles. Kas rippusin ma pikka või lühikest aega, aga kui mind alla lasti, oli katlas vaid tilk vett näha." Vend ütles: "Ole nüüd vait!" Ta teritas mõõga, ronis ukse ülemise poole peale ja jäi ootama. Siis ütles: "Nagu sa eile olid, samal kombel käitu!" Õde läks välja, tõi lehtede ajal tapetud isapõdra pea sisse, pani selle katlasse. Kui katel sai vaevalt keema hakata, hakkas miski suitsuaugus helisema ning ta riputati seitset süllapikkust patsi pidi üles. Vend raius nüüd seda (kes tuli). Nad kaotasid kuidagi teadvuse. Kas lamasid nad pikka või lühikest aega, aga kui nad üles ärkasid, nägid nad, et keset põrandat on kellukesega käsi. Nad panid selle kasutusel mitteoleva koti põhja, kasutusel mitteoleva korvi põhja. Nad hakkasid elama. Mida nad pididki kartma! Nagu nad enne olid elanud, nõnda elasid edasi.

Vend läks oma lõkse puude otsa ja rohu peale panema. Seitsme Soobli Kõrgune Raudne-Vaskne Taat astus sisse ja ütles: "Mulle naiseks tuled?" Tahab ta või ei taha, ikka peab. Kui venna tagasituleku aeg kätte jõudis, läks ta ära. Naine jäi rasedaks. Vennal polnud võimalik seda teada saada. Ükskord jõudis kätte aeg laps ilmale tuua. Ta sünnitas lapse. Kui vend tuli, peitis ta selle tshuvali taha. Ükskord vend ütles: "Kui meil ometi oleks keegi rasva ja pehmet liha söömas!" Kui ta seda oli öelnud, hakkas laps ahju taga nutma. "Armas õde, kallid õde! Kui sul selline on, mispärast teda peidad?" - "Sellepärast, et kardan sind," vastas õde. "Mida on minus karta!?" Õde tõmbas lapse välja. Alles nüüd hakkas ta teda venna nähes kasvatama. Vend läks oma lõkse puude otsa ja rohu peale panema. Tema õe väike poeg hakkas toas nutma. Mida iganes õde temaga ka ei teinud, ikka ei jätnud laps nuttu. Nüüd otsis ta kasutusel mitteoleva koti põhjas, kasutusel mitteoleva korvi põhjas olnud asja välja. Ta andis selle pojale. Poeg viskas selle eemale. Seepeale kõmisesid seni rahulikult püsinud taeva seitse serva, allarippuva taeva seitse serva üksteise vastu ja väljas kõlises: "Köll, köll, köll!" Sees ilmus Seitsme Soobli Kõrgune Raudne-Vaskne Taat. Väike poiss roomas põrandal. Ta haaras poisist kinni, rebis ta pooleks. Ühe poole kugistas ta alla seespool läve, teise poole kugistas alla väljaspool läve. Seejärel ta tervenesti kuidagi üles tõsteti. Venna tagasituleku aeg jõudis kätte. Kuigi õde teda ootas, ei olnud venda seal. Kuigi ta välja läks, ei olnud venda seal. Siis ilmus vend nähtavale. Ta koer ilmus nähtavale. Kui õde nüüd välja läks, nägi - tuleb sealt vend, aga ikka sealsamas paigas. Tüdruk, ta õde, läks, jooksis sinna. Ta haaras koerast kinni, see ainult sahis, oli heina täis topitud. Ta haaras vennast kinni, see ainult sahis, oli heina täis topitud. Ta jooksis tagasi, punus suure kiiruga väikese sõrme jämeduse siidnööri ja kägistas ennast ära. Oligi kogu mu laul, oligi kogu mu jutt.

(Kannisto 1956: 74-78. Jutustas Vassili Vassiljevitch Njemotop Somjupauli külast 10. jaanuaril 1905.)

Tähelepanuväärne on juba jutu algus. Seal nimetatakse üht kangelastest Naise Vennapojaks ja lisatakse, et ta elab koos oma tädikesega. Et tädist rohkem juttu pole, võib arvata, et jutustaja jaoks tähendas algus lause mingit laadi jutule tüüpilist algusvormelit, jutu rahvapärast liigitust, mis ütleb, et järgnevas loos räägitakse just nimelt Naise Vennapojast, mitte kellestki teisest (see on hädavajalik jutu konteksti mõistmiseks). Ent Naise Vennapoeg või Naise Poeg (*eekva põgris'*) on Maailmavaatava Mehe profaniseeritud vaste, kes kordab jumaluse loomisaegade trikke inimestele tuttavas kultuurikeskkonnas. Tõepoolest algavad jutud *eekva-põgris'est* sageli vormeliga: *Taevase linna, kuninga linna lähedal elab Naise Poeg koos oma vanaemaga* (vt. Muinasjutud 1991: 6, 10). Või - *Elab Naise Poeg koos oma vanaemaga. Kuigi käib jahil, aga midagi ei saa kätte* (ibid: 15). Tuleb rõhutada, et sedalaadi lugude *taevane linn, kuninga linn*, kuigi asustatud kaupmeeste, pappide, sõdurite ja muu "maise" rahvaga, ei pruugi siiski veel maine linn olla. Oli ju *Numi-Toorumilgi* taevas oma linn. Karupeietel lauldud müüdis kuldse keti otsas taevast alla lastud karust on värsid:

*Ta pääses välja.
Ta kuulis:
linna poolt kostavad hääled.
Ta kuulis:
rahvast palju on näha.
Pillimees mängib pilli.
Ratsanik hakkas teda jälitama,
ta põgenes tagasi.*

Ja põgenedes vajus ta jalg läbi maapinna ning ta nägi all olevat maad ja mõtles: "Mis kena maa minusuguse metsloomatüdruku jaoks veidi ringi hulkuda." (Bartens 1986: 66.)

Niisiis seostas Konda jutustaja oma jutu lugudega Naise Pojast, Sukõrja jutustaja aga lugudega väikesest *mos'*-naisest. Lisaks sellele, et mõlemad on populaarsed jutukangelased, ühendab neid veel miski - seal, kus obiugrilaste ühiskond jagunes kaheks eksogaamseks grupiks, seostati Maailmavaatav Mees *mos'*-fraatriaga (vt. kasvõi Sokolova 1987: 128 või Schmidt 1989: 216). Ja kuna Konda-äärsete manside seas polnud fratriaalist jagunemist (Sokolova 1987: 121-122), ei saanud *mos'*-naine ega *mos'*-mees seal jutukangelasteks olla. Järelikult olid seal mõeldamatud ka lood kuuejalgsel taevapõtra jälitavast *mos'*-mehest, kelle suusajäljed Linnuteena taevasse jäid (Tshernetsov 1987: 29, Karjalainen 1918: 396) ning muud sedalaadi jutud, kus *mos'*-mees või -naine tähistasid fraatria müütilisi esivanemaid või jumalusi. Seepärast on lõuna-mansi jutuvariandis *mos'*-mehe asemel esinev Naise Vennapoeg ootuspärane. Muuseas võib vormeli *elas mos'-naine oma noorema vennaga* tähenduse poolest võrdsustada vormeliga *elas Naise Vennapoeg oma tädikesega*. On ju hea mansi folkloori tundja Munkácsi jõudnud järeldusele, et *Kaltesh* oli taevajumala tütar, seega mitte Maailmavaatava Mehe ema, vaid tema kasvataja, tädi või vanem õde (5) (Karjalainen 1918: 250). Ka handi juttudes on jahilt naasev vend, kes oma viie looma nahaga kaetud suuski vägeva mürinaga kokku lööb, kord *mos'*-mees, kord aga Naise Vennapoeg (Steinitz 1939: 244-245, 280-281).

*Maskid Juilski karupeietel.
Foto A. Lintrop 1991.*

Muuseas ilmub ühes Steinitzi kogutud jutus (millest on ära toodud kaks varianti) venna äraoleku ajal kotta Seitsme Soobli Kõrgune Vägilane, kes palub õel oma peast täisid otsida. Venna kojutuleku ajaks ta lahkub. Viimaks saab õde ta naiseks. Ta sünnitab poja, kes kasvab nii kiiresti, et Seitsme Soobli Kõrgune Vägilane hakkab kahtlema, kas ta ikka on poisi isa (jälle intsesti-kahtlus?). Poisil seisab ees rida katsumusi, näiteks peab ta võistlema oma seitsme vennaga kivi lingutamises.

Nagu Maailmavaatav Mees/Naise Poeg/Naise Vennapoeg kunagi, võidab poiss oma vennad. Seejärel saadab isa ta koos poegadega seitsme kivisilmse vägimehe linna. Seal põgeneb poiss kinnivõtjate küüsisst ning ujub kaurina (6) tagasi koju. Lugu lõppeb suure pidusöögiga, mille ajal onu ütleb poisile: "Sa mine nüüd oma maale! Hommikul saamata jäänud ohvrid võta vastu õhtul, õhtul saamata jäänud ohvrid võta vastu hommikul!" Siis ütleb ta oma õele: "Sa mine oma iseenesest veest kerkinud kauri pesaga mättale, oma iseenesest veest kerkinud jääkauri pesaga mättale." (7) Hommikul saamata jäänud ohvrid võta vastu õhtul, õhtul saamata jäänud ohvrid võta vastu hommikul!" Onu ütleb: "Ise lähen oma jooksva hobuse kujulisse linna, oma sammuva hobuse kujulisse linna. Väikeste tüdrukute hingi peatades olen seal, väikeste poiste hingi peatades elan seal." (ibid: 244-263.) Nagu eespool näiteks toodud mansi muinasjutukatkendis, nii jagavad jumalused-haldjad loomisajastu lõppedes ka siin omavahel elupaigad ja funktsioonid. On selge, et jooksva/sammuva hobuse kujulises linnas elav onu on Püha Linna Taat (vt. Steinitz 1939: 385 - *jooksva hobuse kujulises linnas, / sammuva hobuse kujulises linnas/ mina, haldjas, elan*), kellest uskumuste kohaselt sõltus suuresti inimelu kestus maa peal. Nimelt oli tema viimane, keda surija hing enne Allilma Isanda valdustesse jõudmist külastas (Schmidt 1989: 223). Selles valguses muutub arusaadavamaks ta lubadus väikeste laste hingi peatada. Loomislugude linnu pesa kõrvale saadetud naine on *Kaltesh*. Sellest tunnistab selgesti teises handi muinasjutus esinev vormel: "Toitu andvale Oobile, kala andvale Oobile, nelja Obi-neeme hargnemiskohta mine! Hanekisaga täidetud looklevatele jõeharudele, pardikisaga täidetud looklevatele jõeharudele mine! Oma iseenesest veest kerkinud kauri pesaga mättale, oma iseenesest veest kerkinud jääkauri pesaga mättale mine! - - Väikeste tüdrukute, väikeste poiste eluiga kindlaks määrates ela seal. Kauaks elama määratud väikestele poistele määr a pikk iga, kauaks elama määratud väikestele tüdrukutele määr a pikk iga!" (Steinitz 1939: 301-302.) On ju *Kaltesh-eequa/imi/anki* see, kes uskumuste kohaselt inimese eluea määrab. Ka tema Obi-äärne elupaik on tuntud. Lugude peategelane aga on Maailmavaatav Mees. Talle ütleb onu: "Sa, nõbu, mine toitu andva Obi, kala andva Obi ülemjooksule, oma kuldse muruga, kuldse rohuga kaetud neemele, oma kevadiste metsisekukkede sulgedega ülepuistatud eelmägedesse, sügiseste metsisekukkede sulgedega ülepuistatud eelmägedesse, oma vibunööri otsas rippuvasse linna, oma kinganööri otsas rippuvasse linna, oma kuukirjusse pühasse majja, oma päikesekirjusse pühasse majja! Oma kuldkabjalise laua taga istu oma kevadistest oravanahkadest, sügisestest oravanahkadest püha raamatut lugedes! - - Oma kuukirju püha hobuse seljas ratsuta ümber võruna keerleva ringikujulise maailma, ratsuta ümber võruna keerleva haldjate ilma!" (8) (ibid: 300 -301.) Niisiis võib meie mõlema jutuvariandi kangelased seostada Maailmavaatava Mehe ja *Kalteshiga* (kindlasti on sellisele tõlgendamisvõimalusele viidanud Konda jutustaja, kuid ka jutu põhja-mansi variandi algus laused võimaldavad seda teha).

Üks piirkondlikest haldjatest - Teek ooika. (Tshernetsov 1974: 315.)

Teiseks oluliseks momendiks on Konda jutuvariandis Seitsme Soobli Kõrguse Raudse-Vaskse Taadi ilmumine. Kui loo põhja-mansi variandis kellukesega kätt otsima tulnud õde ei aita meil selgusele jõuda Kellukesega Käe päritolus, siis lõuna-mansi variandi Seitsme Soobli Kõrgune Taat viitab ilmselgelt selle üleloomulikule päritolule. Kuid selleks, et öelda Kellukesega Käe kohta rohkem, tuleb kõigepealt teada saada, kes on Seitsme Soobli Kõrgune Taat. Millist informatsiooni sisaldab nimi ise? Obiugrilaste rahvaluules on mitmeid loomakõrgusi kangelasi. Karulauludes nimetatakse karu tapjat mõnikord Hiirekõrguseks Vägimeheks (Leegajused: 14), mansi muinasjuttudes esineb Jänesekõrgune Taat. Nende kasvu suhtes ei teki mingeid küsimusi. Kui pikk on aga seitsme soobli kõrgune kangelane? Oletan, et soobli kui karuslooma pikkuse all tuleb mõista ta naha pikkust - umbes 40-50 cm, sabaga koos rohkemgi. Järelikult on taat vähemalt kolm ja pool meetrit pikk. Selline võib juba käe koja

suitsuaugust sisse pista ja tüdruku patsepidi kinni püüda. Millise sfääriga võib teda siduda? Kui samasse sugukonda kuuluv kärp on Siberis populaarne shamaani abivaim, kes tegutseb eelkõige allilmas, siis soobli kohta sellised teated puuduvad. See on ka arusaadav, sest erinevalt kärbist ei valluta soobel teiste loomade urge, ta elutseb peamiselt puuõõntes ja kändudes. Ja mis kõige olulisem - soobli elupaigad on alati seotud seedriga, kuna seedrikäbid moodustavad ligi poole ta toidust. Seeder aga on paljude Siberi rahvaste jaoks püha puu, obiugrilaste muistendeis on kask ja seeder kaks esimest puud, mis taevajumal maa peale kasvama pani, kask seostub nende mütoloogias *mos'*-fraatria, *Kalteshi* ja Maailmavaatava Mehega, seeder aga *por*-fraatria, Püha Linna Taadi ja *Numi-Toorumiga*. (Sokolova 1987: 119 -120, Schmidt 1989: 216.) Veel võib sooblit ühendada *mis*-metshaldjatega (9), kuna tumeda rohekalt küütleva nahaga soobleid on nimetatud *mis*-haldjate koorteks (Karjalainen 1918: 377).

Kõige rohkem saame Seitsme Soobli Kõrguse Taadi kohta teada Steinitzi poolt kogutud handi juttudest. Seal on ta ühtaegu nii Maailmavaatava Mehe isa kui ka vaenlane. Ta kahtleb korduvalt oma naise truuduses ja sunnib noorimat poega oma vanemate poegadega võistlema. Ent just samamoodi käitus *Numi-Toorum* ise - ta süüdistas oma naist truudusetuses (üsna levinud muistendi kohaselt sündis Maailmavaatav Mees/Naise Vennapoeg just siis, kui *Numi-Toorum* oli oma naise, *Kaltashi*, truudusetuses kahtlustatuna taevas alla heitnud, vt. kasvõi Toporov 1989: 170). *Numi-Toorum* oli ka see, kes korraldas poegade vahel võistluse, mille võitis noorim poeg (ibid: 171). Ja kuigi Seitsme Soobli Kõrgune Vägilane kahtleb, kas tema ikka sigitas noorima poja, nimetab too teda alati isaks. Kuid rasketel hetkedel pöördub ta abipalvega ka oma "seitsmendas taevas roovlati ja unkaga majas elava helge isa (10) poole: "Kui sa oled mind tõepoolest pannud saja tiivulise vaimu käskijaks, kui sa oled mind tõesti pannud saja jalalise vaimu käskijaks..." (Steinitz 1939: 249.) Hele või hiilgav on üks taevajumala peamisi epiteete obiugrilastel (*Sänki-Toorum*, *Jem Sänkö*, *Sornõ-Sänkö* jne., vt. Karjalainen 1918: 296). Nii on Maailmavaatava Mehe isa kõnealustes Steinitzi poolt kogutud juttudes otsekui kahestunud taevaseks ja maiseks pooleks, kusjuures maine, kiusaja rollis olev pool on opositsioonis taevase, kaitsja rollis oleva poolega. Kas on see toimunud kristluse mõjul (Karjalaise järgi seostati Maailmavaatav Mees juba käesoleva sajandi algul mõnes piirkonnas Jeesuse Kristusega - vt. Karjalainen 1918: 255) või taevajumala järjest kaugemaks ja pühamaks muutumise tulemusena (kusjuures tema muistendites esinenud negatiivsed iseloomuomadused kehastusid iseseisvaks kangelaseks), jääb siinkohal selgitamata. Meile on praegu oluline vaid see, et Seitsme Soobli Kõrgune Taat seostub *Numi-Toorumiga* ka meie jutu lõuna-mansi variandis, kus ta viimast ilmumist saatis "seni rahulikult püsinud taeva seitsme serva, allarippuva taeva seitsme serva kõmin üksteise vastu." Ning taevasse läks ta pärast poisi allakugistamist tagasi. Aga Kellukesega Käsi? Võib-olla on see üks taevajumala atribuute. Kaasnes ju Seitsme Soobli Kõrguse Taadi viimase manifestatsiooniga lisks taevaste kõmismisele ka kellukesega kõlin. Tõsi küll, siis oli käsi juba panipaigast välja otsitud. Oleme jõudnud olulise seigani - mõlemas jutuvariandis on laps sigitatud selleks, et ta oma nutuga kellukesega käe lagedale meelitaks. Kas tähendab see, et lapse abil tuleb tõde päevavalgele? Ka eespool tsiteeritud muistendis *por*-fraatria tekkimisest saab vend lapse suu läbi teada verepilastusest, mille ta toime on pandud.

Lauljad Juilski karupeietel.
Foto A. Lintrop 1991.

Huvitav on ka see, et viis, kuidas vend Konda jutuvariandis käsib süüa teha, kordub peaaegu sõna-sõnalt ühes Steinitzi poolt üleskirjutatud handi jutus, ent seal käsib isa sel kombel võõrustada kosilast. Samade sõnadega räägitakse ka sellest, kuidas noorik mehele süüa teeb. (Steinitz 1939: 121-122.) Võib-olla on lehtede ajal (kevad? suvel?) tapetud isalooma liha pakkumine tähenduslik? Sel juhul leiaks kinnitust intsesti-motiiv.

Ent on aeg otsad koomale tõmmata, muidu võib jääda ekslema hantide-manside haldjateilma. Kuna ma ei eelda mütoloogilise "obiugri kuldaja" olemasolu, mille kestel kõik handi ja mansi sugukonnad ja perekonnad tõlgendasid usundilisi laule ja jutte ühtmoodi, ei saa ma üht tõlgendamisvõimalust teistele eelistada. Niisiis, kui meie juttude puhul pole tegemist mitte muinasjuttude, vaid usundiliste muistenditega, mille tegevus viitab müütilisele loomisajastule, on tegelasteks kolmnurk *Numi-Toorum*, *Kaltesh* ja Maailmavaatav Mees, keda seob verepilastuslik vahekord. See, et mõned jumalused jutu lõpuks surma saavad, ei tähenda midagi, kuna tegemist võib olla vaid ühe nendevaheliste suhete variandi "läbimängimisega". Mõnes teises loos seovad neid hoopis teistsugused vahekorrad. Kui aga on tegemist fraatriatevahelisi suhteid kajastava muistendiga, võivad "maisteks" tegelasteks olla müütilised esivanemad, üleloomuliku tegelasena sekkub aga kas *Numi-Toorum* või Maailmavaatav Mees. Ka sel juhul on intsesti-motiiv võimalik. Kui aga tõlgendada lood muinasjuttudeks, on nad omamoodi õudusjutud à la "Sööja juba kuulab ukse taga" (vt. Mansi muinasjutud: 18). Loodan, et ka sel juhul polnud eelnevad rohkearvulised obiugri mütoloogiasse sissepõikamised asjatud. Ehk aitasid nad natukenegi tunnetada sealse usundi- ja rahvaluulemaailma mitmekihilisust ning vihjasid ka ahela müüt-muistend-muinasjutt võimalikule ringiksühendatusele mõnedes kultuurides. See, mis kõrvaltvaatajale võib tunduda müüdi hääbumise või taandarenguna, võib kultuurikandjatele endile olla vaid püha motiivi profaniseeritud variatsioon, mille iga vormel viitab müüdile või müütide kogumile, võimaldades ahelasse lisada uusi jutte ja tõlgendusi.

Kirjandus

- Bartens, Raija 1986. *Siivekkäille jumalille, jalallisille jumalille. Mansien ja hantien runoutta*. Toimittanut ja suomentanut Raija Bartens. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 435. Helsinki.
- Great Bear 1993. *The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugrian languages*. Pieksamäki.
- Kannisto, A., Liimola, M. 1956. *Wogulische Volksdichtung III. Märchen*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 111. Helsinki.
- Kannisto, A., Liimola, M. 1958. *Wogulische Volksdichtung IV. Bärenlieder*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 114. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. 1918. *Jugralaisten uskonto. Suomensuvun uskonnot III*. Porvoo.
- Leegajused 1970. *Leegajused: Soome-ugri rahvaste laule*. Koostanud U. Kolk, R. Ritsing, A. Valmet. "Loomingu" Raamatukogu 29/30. Kirjastus "Perioodika".
- Mansi muinasjutud 1984. *Mansi muinasjutte*. Mansi keelest tõlkinud Kaido Kama ja Eerik Leibak. Tallinn.
- Muinasjutud 1991. *Skazki narodov Severa*. Leningrad - Hantõ-Mansiisk.
- Rombandejeva J. I. 1970. *Sintaksis mansiiskogo (vogulskogo) jazõka*. Moskva.
- Sangi V. 1975. *Zhenitba Kevongov*. Roman. Moskva.
- Schmidt, É. 1989. Bear Cult and Mythology of the Northern Ob-Ugrians. *Uralic Mythology and Folklore*. Budapest.
- Sokolova Z. P. 1983. *Sotsialnaja organizatsija hantov i mansi v XVIII-XIX vv. Problemõ fratirii i roda*. Moskva.
- Sokolova Z. P. 1987. K proishozhdeniju obskih ugrov i ih fratirii (po dannõm folklor). *Traditsionnõje verovanija i bõt narodov Sibiri XIX natshalo XX v*. Novosibirsk, s. 118-133.
- Steinitz, W. 1939. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus Zwei Dialekten. I. Teil*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXI. Tartu.

- Shestalova-Fidorovitsh 1992. *Svjashtshennõi skaz o sotvorenii zemli*. Pervod O. Shestalovoi-Fidorovitsh. Leningrad - Hantõ-Mansiisk.
- Toporov, V. N. 1989. About a Probable Ob-Ugrian Reflection of the Iranian Mithra. *Uralic Mythology and Folklore*. Budapest.
- Tshernetsov V. 1968. Perioditsheskie obrjadõ i tseremonii u obskih ugrov, svjazannõje s medvedem. *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum, Helsingiae habitus 23. -28. VIII 1965. Pars II. Acta Ethnologica*. Helsinki, s. 102-111.
- Tshernetsov, V. T. 1974. Bärenfest bei den Ob-Ugriern. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*, tomus XXIII, fasciculi 2-4, Budapest, pp. 285-319.
- Tshernetsov, V. T. 1987. *Istotshniki po etnografii Zapadnoi Sibiri*. Tomsk.

1 *Mos'* ja *por* on kahe obiugri eksogaamse sugukonnaülese grupi ehk fraatria nimed.

Traditsioonilise ühiskonna fratriaalne jaotus puudus vaid Konda-äärsetel mansidel (Sokolova 1987: 121). Teistel obiugrilaste aladel oli duaalne eksogaamia valitsev veel XVIII saj. lõpul (Sokolova 1983: 164).

2 Maailmavaatav Mees, muistendite kohaselt taevajumala *Numi-Toorumi* ja ta naise *Kaltesh-EEKVA* noorim poeg, kes oma lendava hobuse seljas maa kohal ratsutab ja inimesi kaitseb. Obiugrilaste populaarseim jumalus, kelle üheks esinemiskujuks on metshani. Saanud mõjutusi Püha Jüri ja Nikolai Imetegijaga seotud uskumustest. Juttudes esineb sageli nimedega *EEKVA-põgris'* - Naise Poeg, Naise Vennapoeg. Tshernetsov toob oma päevikus ära järgmise geneoloogia: *Kos'ar-Toorumi* poeg on *Kors-Toorum*, *Kors-Toorumi* pojad on *Numi-Toorum* ja *Tapal (Topal)* ooika ehk *Mikol-Toorum*, kusjuures *Numi-Toorum* on noorem. Tema pojad on seitse *Toorumit*, kellest kõige noorem

on *Mir-susne-hum* ehk *EEKVA PÕGRIS'*. Viimasel oli sada naist ja sada poega, kellest said alguse shamaanid. *Mir-susne-hum* oli *OS'MAR-HUM* - vembumees. Tal oli *SAAV-SOV VAARIM KENT* - paljudest nahkadest õmmeldud müts, mis tegi nähtamatuks. Kui ta oli juba väga palju vägimehi tapnud ja muud halba korda saatnud, ütles *Topal ooika*: "Aitab küll, nüüdsest saad kõigi inimeste kaitsjaks." (Tshernetsov 1987: 153-155.)

3 *Uusõn-ootõr-ooika* - obiugrilaste muistendites, müütoloogilistes lauludes ja muinasjuttudes sageli esinev tegelane. *EEKVA-PÕGRIS'E* juttudes esineb ta mõnikord Naise Poja vastasena (vt. Muinasjutud 1991: 15-20). Kuigi Éva Schmidt näib teda pidavat omaette üleloomulikuks olendiks, jääb tekstidest mulje, et Linna Valitseja-taat on pigem erinevate piirkondlike (maalinnadega seostuvate) haldjate üldnimi. Teda on seostatud ka Püha Linna Taadiga (vt. allpool).

4 Kannistolt leiame märkuse: "*Uusõn ootõr ooika* on Saveli järgi ka üks *pupõg* 'kaitsevaim', kes elab *aas ta paalt* 'sealpool Obi jõge' Berjozovost ülesvoolu, kohas nimega *jalp uus* 'püha linn'." (Kannisto 1956: 210.)

5 Muidugi ei tohi seda väidet võtta liiga sõna-sõnalt. Otsis ju Munkácsil oma ajastu teadlasena folkloorsete tekstide tagant oletatava ühtse maailmapildi jäänuseid. Tema käsitus ei näi lubavat piirkondliku traditsiooni võimalust.

6 Karjalainen kirjutab Munkácsile viidates, et mõnes loomismuistendis sukeldus ürgmere põhja kauri kuju võtnud eide-taadi poeg (= Maailmavaatav mees), mõnes *hul'-ootõri* nimeline haldjas (= kurat, Karjalainen 1918: 298). Tõenäoliselt võib kõnealusesse juttu põimitud kauri kujul põgenemise motiivi võtta ka loomisloole viitava mementona. Kauri ja Maailmavaatava Mehe seosele viitab kaudselte ka Kalteshi elupaigaga seostatav *iseenesest veest kerkinud kauri pesaga mätas* (vt. allpool).

7 Vihje maailmaloomise loole. Väljend *iseenesest veest kerkinud* peab tähendama, et mätas kauri pesaga oli olemas juba enne aegade algust, vastandina maale, mille kaur ürgmere põhjast pinnale tõi.

8 Samad *Kalteshi* ja Maailmavaatava Mehe elupaiku kirjeldavad vormelid korduvad ka karupeiete lauludes, vt. Steinitz 1939: 339-341, 347-348.

9 *Mis*-haldjad olid inimesele vähem vaenulikud kui metshiiud *menkvid*, nad ilmusid sageli looma kujul (olen ise lindistanud ühe laulu jahimehest, kes jälitab rebasena põgenevat *mis*-naist) . *Mis*-haldjate tütreid usuti mõnikord inimestega ajutiselt kokku elavat, tulemuseks olnud *mis*-naisega abielus oleva mehe rikastumine (Karjalainen 1918: 377).

10 Samade vormelitega nimetavad oma isa karupeielauludes ka karu, kaur, käoeit, Kazõmi haldjas, "kuldse käbilinnu kujuline väike haldjatar" ja Püha Linna Taat, vt. Steinitz 1939: 309, 320, 331, 336, 363, 370, 384-385.